

Румен Даскалов

БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО (1878–1939)

Том 1. Държава. Политика. Икономика

София, 2025

© Издателство „Изток-Запад“, 2025

Всички права на български език запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде възпроизвеждана или предавана под каквато и да е форма и по какъвто и да било начин без изричното съгласие на издателство „Изток-Запад“.

© Румен Даскалов, автор, 2025

© Милен Аврамов, илюстрация на корицата, 2025

ISBN 978-619-01-1636-3

Румен Даскалов

БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО (1878–1939)

Том 1
Държава. Политика.
Икономика

В памет на баща ми, историк

СЪДЪРЖАНИЕ

Том първи
Държава. Политика. Икономика.

Въвеждащи думи: КЪМ ЕДНА СТРУКТУРНА ИСТОРИЯ
НА БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО / 11

ЧАСТ ПЪРВА. ДЪРЖАВА, ПРАВО, ПОЛИТИКА

Глава първа. ДЪРЖАВНО УСТРОЙСТВО: КОНСТИТУЦИЯ, ЦЕНТРАЛНА
И МЕСТНА ВЛАСТ, ЧИНОВНИЧЕСТВО / 25

Временно руско управление (май 1877–април 1879) / 25

Търновската конституция / 27

Устройство на Източна Румелия / 35

Суверенитет и разделение на властите по конституцията / 38

Конституция и реалност / 46

Централен административен апарат / 53

Местно самоуправление / 60

Чиновници и чиновнически въпрос / 68

Глава втора. ПРАВО И СЪДЕБНА СИСТЕМА. ЗАТВОРИ / 79

Началният период / 79

Рецепция на гражданско право / 82

Писано и обичайно право / 91

Наказателно право и специални наказателни закони / 94

Съдебна система, несменяемост на съдиите / 97

Юридическо образование и професионално сдружаване / 107

Затвори / 109

Глава трета. АРМИЯ / 116

Организация на българската армия / 117

Военен бюджет и заеми за въоръжение / 127

Социален статус на офицерите / 131

Участие на армията в политическите борби / 137

Войните и загубите / 140

Развитие на армията след войните / 144

Глава четвърта. Политическа система и политика / 150

Политическото развитие преди войните / 150

Формиране на партиите / 155

Личният режим / 167

Избори / 170

Партизанщина и политическа корупция / 177

Националният въпрос и външната политика /181

Войните 187

Глава пета. Развитие на политическата система

между войните / 193

Режимът на БЗНС / 193

Авторитарните тенденции / 198

Критика на либерализма. Авторитарни и фашистки идеи / 216

Партиите и други политически сили след войните / 226

Националноосвободителните организации

и външната политика / 236

Масонството / 243

Политическо насилие и социален контекст /244

ЧАСТ ВТОРА. ИКОНОМИКА

Глава шеста. Селско стопанство. Кооперативно движение / 249

Изходната ситуация / 250

Развитието накратко / 255

Разпределение на поземлената собственост / 259

Системи на използване на земята и сеитбообръщение / 262

Земеделски инвентар, агротехнически мерки,

агрономическа служба / 265

Земеделски култури / 269

Животновъдство /273

Земеделски износ / 276

Проблеми на неразвитостта / 282

Кооперативно дело / 290

Кооперациите през войните и след тях / 299

Глава седма. Индустрия / 307

Упадък на занаятите и ранна индустрия / 307

Спорът „индустрия или земеделие“ / 311

Индустриален протекционизъм / 316

Резултати от насърчаваната индустрия / 321

Законът от 1936 г. и рекапитулация на протекционизма / 328

Картели и финансови групи / 334

Глава осма. Външна търговия. Кредит и валута.

Стопански конюнктури. / 338

Външна търговия и търговска политика / 338

Кредит и държавни кредитни институции / 343

Частни банки и чуждият капитал / 349

Българският капитализъм / 355

Акционерно дело / 360

Намеса на държавата и естатизъм / 362

Стопански конюнктури – интегрално / 367

Глава девета. ОБЩЕСТВЕНИ ФИНАНСИ: БЮДЖЕТ, ЗАЕМИ, ДАНЪЦИ / 377

Разходен бюджет на държавата / 377

Разходен бюджет на някои ведомства / 386

Обществените финанси след войните / 388

Външни заеми, дългове / 392

Вътрешни заеми и обобщение / 403

Данъчната система и нейната еволюция / 406

Главните преки данъци / 415

Непреки данъци / 422

Вместо заключение / 430

Цитирана литература / 433

ВЪВЕЖДАЩИ ДУМИ: КЪМ ЕДНА СТРУКТУРНА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО

Следващите въвеждащи думи имат за цел да обяснят замисъла и идеята на предлаганата книга, нейните предпочитания и ограничения. Най-общата ми амбиция, отразена в заглавието, е да обрисувам контурите на една история на българското общество (или социална история) от Освобождението до Втората световна война. Съществуват разни модели за социална история. В по-тесен смисъл на частична (секторна) история тя се занимава със социални структури и процеси, с развитието на социални класи и групи, с техните движения и конфликти и пр. Към нея принадлежат проблемните области на разни професионални групи, на семейството и поколенията, еманципацията на жените, социалната мобилност, свободното време, колективни менталности и пр., като социалната история в този смисъл е тясно свързана с икономическата (и често институционализирана заедно с нея). Класическо в тази област е изследването на английската работническа класа на Едуард Томпсън.¹

Друг тип е разработената от немски автори (Ханс-Улрих Велер, Юрген Кока и др.) с позоваване на Макс Вебер многомерна социална история, или история на обществото (*Gesellschaftsgeschichte*).² Става дума за многостранчиво и „синтезно“ обхващане на обществото в няколко главни измерения – икономика, общество, политика, култура, към които се добавя и демографията. При това центърът е обществото (в тясна връзка с икономиката), от което именно се гледа в перспектива към другите измерения. Идеята тук е, първо, да се постигне една „социално-исторически ориентирана интерпретация на общата история“ (в контраст с обичайната политически ориентирана история, която минава за обща), т.е. във всички области да се обърне специално внимание на социалния аспект, социалните условия и последствия, също на социално-икономическите обуславяния. При

¹ *Thompson, Edward*. The Making of the English Working Class. Harmondsworth, Penguin Books, 1976.

² За по-широка теоретична обосновка вж. също *Kocka, Jürgen*. Sozialgeschichte. Begriff – Entwicklung – Probleme. Göttingen, Vandenhöck & Ruprecht Verlag, 1986 (2. erweiterte Aufl.), bes. 82–111, 132–176; *Koselleck, Reinhart*. Moderne Sozialgeschichte und historische Zeiten. – In: *Koselleck, Reinhart*. Zeitschichten. Studien zur Historik. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 2000, 317–335. Един монументален опит за подобна история на Германия е на *Wehler, Hans-Ulrich*. Deutsche Gesellschaftsgeschichte. München, C. H. Beck, 4 Bände.

това не се твърди, че социално-икономическият момент е главен и обуславящ и макар да се отчита голямото му реално въздействие, се търсят взаимозависимости и взаимни влияния между разните фактори и измерения. Второ, социалната история от този тип се стреми към известна интеграция (синтез) на различните области, като това става в някакви общи теоретични и обяснителни рамки, например историческия материализъм (прилаган по недогматичен начин), теорията на „дългите вълни“ при стопанските конюнктури, различни теории за „модернизацията“, за напредващото „дисциплиниране“ (Мишел Фуко) и „колонизиране на жизнения свят“ (Юрген Хабермас), интеграция под знака на „социалното неравенство“, а може би и други. Тези теоретични модели се схващат идеалнотипически и гъвкаво и се съчетават с допълнителни обяснителни модели. Трето, историята на обществото клони към структурен и процесуален начин на разглеждане (за разлика от историята на всекидневието), каквото и да се разбира под структура (в частност институции, закони, повтарящи се практики, схеми на развитие и пр.), макар да не се отказва и от личности, действия и събития. Отличително за нея е, че се стреми да си служи с ясни, а не с аморфни теории, понятия, хипотези и методи; прилага и общи схеми на изложение, без да предопределя с това значението на отделните области. Именно по стремежа към по-ясен ред и известна теоретичност тя претендира да се различава от по-аморфната „цялостна история“ (*histoire total*) по френски маниер.

В своята работа съм се ръководил отчасти от подобна обхватна концепция за история на обществото, макар да има разлики в някои тематики (и начина на групирането им) и най-вече в сравнително слабата интеграция и „синтез“ между отделните разглеждани области. В частност включените тук измерения са политическото (държава и право, армия, политическа система) и икономическото (селско стопанство, индустрия, кредит, обществени финанси), социалната сфера (към която съм причислил социалната структура, социалните слоеве, някои социални въпроси, между които и женското движение), културата (образование и културна политика, църква, печат и публичност) и демографията и свързаните с нея бежански и малцинствени проблеми. Разгледал съм освен това области като здравеопазването (и санирането на жизнената среда), урбанизацията (и промените на село) и комуникациите – всички те под знака на модернизиращата промяна.

Разгледаните области са представени като паралелни истории. При третирането на всяка отделна област (например икономиката или правото) ме интересуват социалният момент и социалната релевантност, например въздействието върху отделни социални слоеве или върху развитието на обществото като цяло. Така при представянето на правото изтъквам социалния аспект на привидно чисто формалните закони; при данъчното облага-

не – тежестта му върху различните социални слоеве, и пр. В този смисъл социалният интерес пронизва цялата работа. На места и по възможност се опитвам да изясня взаимовръзки или въздействия, например между нарастване на населението и икономическо развитие, войни и развитие, влияние на финансови ограничения върху политиката и пр.

Няколко думи по структурата на работата. По принцип (следван донякъде от Ханс-Улрих Велер) историята на обществото трябва да започва с демография, да премине към икономическо развитие и общество (т.е. социални слоеве и феномени на социалното неравенство), следва политическата сфера и накрая идва ред на културата (образование, религия, книжнина и граждански плурализъм). Подобна структура изразява и предизвикателство към традиционната политическа история, която тук е оставена композиционно на по-заден план. След известно обмисляне реших да започна все пак с държавноправната и с политическата област, следвани от икономическата и социалната, а да оставя демографията за по-нататък и да въведа с нея тематики като здравното дело и урбанизацията (едновременно модернизационни и населенчески). Основанията ми са, първо, че самият разглеждан период започва с основаването на новата българска държава, което бележи повратна точка в историческото развитие на българския народ, доколкото представлява и освобождение от чуждо господство, и то с различен културно-цивилизационен модел. И второ, реалноисторическото съображение, че държавата и политиката у нас, както и в много източноевропейски общества (и в контраст с някои западни общества), са имали несъразмерно голяма тежест спрямо обществото при оформянето на икономически и социални процеси, на културата и дори за драстични демографски промени (бежанци, малцинства) – всичко това по-скоро за зло, отколкото за добро, но факт. В отделна част съм обособил няколко стоящи под знака на модернизацията тематики – здравно-санитарно дело, урбанизация (и промяна на село) и комуникации. Имал съм предвид, че макар важни феномени на модернизацията да се третира в други глави (формално право и бюрократична държава, индустрия и опазаряване на селското стопанство, грамотност и пр.), споменатите тематики заслужават специално внимание. Завършвам с културната сфера. Въпреки всички съображения някои части биха могли да стоят еднакво добре на едно или друго място (например гражданските сдружения можеха да отидат при „Общество“ вместо при „Култура“).

Третирането на всяка отделна сфера следва определена схема. Най-напред се представя „твърдият“ институционален аспект на развитието в нея, т.е. законовата уредба и изграждането на институции, а после се преминава към други проблеми в зависимост от третираната област. Например при образованието и здравеопазването се разглеждат и материалните условия

на просветното и здравното дело, професионалното обединяване, дебати по насоките на развитие, цитират се мнения и оценки на съвременници (особено специалисти) и пр. Материалът изобщо се състои от обективистични данни (статистики, закони, уредба на институции и пр.) и дискурсивна част (дебати, преценки, мнения). В повечето глави изложението е разделено на две части: от Освобождението до войните и през междувоенния период, доколкото това са рязко отличаващи се епохи; често като въведение е казано нещо за предходния период, на редица места има и „забавания“ в годините на Втората световна война. Представянето на отделните области, включително политиката, е структурно и процесуално, а не събитийно, т.е. очертават се модели и се третира тяхната еволюция във времето. Събитията и личностите служат по-скоро за илюстриране или подчертават ключови промени.

У нас, както е известно, изцяло преобладаваше и все още преобладава политическата (и дипломатическата) история, организираща материала около политически управления и събития. Именно тук съществуват най-много изследвания, стигащи до най-дребни детайли; тук се водеха и главните полемики. Наред с това като отделни полета съществуват и са развити в една или друга степен икономическата история, историята на правото, историята на образованието, на литературата и на архитектурата и др. Те обаче, с изключение на икономическата история, не бяха така детайлно разработени, а само с отделни, по-обобщаващи съчинения.

Социалната история на свой ред се разбираше стеснено, без да покрива дори социалната област, а главно като история на работническата класа и отчасти на селото. Не бяха използвани дори така известните на Запад модели на социална история, свързани с марксистическата британска социална история (на Е. Томпсън и др.). Наред с това обаче съществуват опити за една по-широко разбрана история – не предимно политическа, а комбинираща различни тематик и измерения на обществото. Може да се посочи например една работа на етнографа Георги Георгиев за времето от Освобождението до началото на века.³ Наскоро излезе и една книга от Иван Илчев, където микроисторията на един селянин и неговото село е представена на по-широк социален, икономически, политически и културен фон на границата между две столетия.⁴ Разни измерения на живота комбинират и някои от най-добрите мемоарни съчинения.⁵

³ Георгиев, Георги. Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ, 1877–1900. С., Издателство на БАН, 1979.

⁴ Илчев, Иван. Междено време или българинът между две столетия. С., ИК „Колибри“, 2005.

⁵ Кацаров, Константин. 60 години живяна история. Montreaux, Promidrin, 1970; Казаков, Димо. Видяно и преживяно, 1891–1944. С., ОФ, 1969.

История на обществото от предлагания глобален тип трудно се поддава на рамкиране – твърде хетерогенни и разбягващи се са отделните тематики. Ако все пак използвам определена ключова идея и перспектива към нещата, това е модернизацията, респективно проблемите на неразвитостта. Посредством сродни понятия, като развитие (и неразвитост), модернизация, урбанизация, адаптация и пр., се опитвам да конфигурирам материала или поне да хвърля мостове над твърде хетерогенната проблематика на тази книга. При това ме интересуват разни области и аспекти на модернизацията, не само тясно икономическите. Самата икономическа проблематика, която съставлява сърцевина на проблематиката на развитието, е взета във връзката ѝ с другите сфери, особено с политическото и със социалното измерение.

Развитийната гледна точка се съдържа и в много от направеното под знака на държавния социализъм и преди него. Особено всяка икономическа история я съдържа като своя основна перспектива. В повечето истории след 1944 г. обаче има един априорен оптимизъм и вяра, че нещата непрекъснато и непременно се подобряват. Марксизмът изобщо е прогресистки. Наистина отделни икономически историци (като Любен Беров) са по-сдържани в преценките по силата на конкретните показатели, с които боравят, но общият и преобладаващ тон е оптимистичен. Значително по-скептични по въпросите на развитието са писалите преди 1944 г. икономисти, статистици, лекари, инженери, политически и обществени дейци и интелектуалци, и то тъкмо най-авторитетните от тях (например Кирил Попов и много други). Именно тази по-критична перспектива като по-съответстваща на състоянието на нещата е подета в настоящата социална история на нова България.

Социалната история под знака на развитието има отношение към ред теоретични опити в различни дисциплини и между дисциплините: стопанска история и икономика на развитието (Александър Гершенкрон, Алберт Хиршман), социология на модернизацията (Райнхард Бендикс, Самуел Айзенщад, Андрю Янош и др.), антропология на културната промяна (Даниел Лернер) и др.⁶ Като особено песимистични теории в тази област могат да се посочат „развитието на неразвитостта“ на Гундер Франк, Кардозо

⁶ *Gerschenkron, Alexander*. Economic Backwardness in Historical Perspective. A Book of Essays. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 1966; *Hirschman, Albert*. A Bias for Hope. Essays on Development in Latin America. New Haven and London, Yale University Press, 1971; *Essays in Trespassing. Economics to Politics and Beyond*. Cambridge, 1981; *Bendix, Reinhard*. Tradition and Modernity Reconsidered. – In: *Comparative Studies in Society and History*, 9, 1967, No 3, 301–346; *Lerner, Daniel*. The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East. Glencoe/Illinois, London, 1964; *Eisenstadt, Samuel*. Tradition, Change and Modernity. New York, Wiley-Interscience Publ. 1973.

⁷ *Wallerstein, Immanuel*. The Modern World-System. 1–2. New York, Academic Press, 1974, 1980.

и ред други латиноамерикански автори, „световната система“ на Имануел Валерщайн⁷ и пр.

Така или иначе модернизацията има тъмни (или обратни) страни. Рушенето на старото е болезнено и невинаги означава заместване с нещо по-добро или по-добро за повече хора и развитието се заплаща скъпо – подрива поминъци и съществувания, разрушава общности, поражда неравенства, води до психологически стрес и пр. В разни области напредъкът протича с различен темп и успех; нещо повече, напредъкът в някоя област може да рефлектира негативно върху други области. Например развитието на медицината води до увеличаване на населението, което трябва да се придружава от стопанско развитие, в противен случай снижава стандарта и заплашва с недохранване; развитието на комуникациите улеснява вноса на фабрични стоки в ущърб на родното производство и пр. В редица случаи, подхранили горчиви теории, развитието е привидно или не се осъществява. Примери за написани в критична развитийна перспектива истории на близки народи и държави са Андрю Янош за Унгария, една по-стара работа на Хенри Робъртс и друга на Даниел Широт за Румъния, на Холм Зундхаусен и Мари Калич за Сърбия, на Никос Музелис за Гърция.⁸ У нас подобна скептична перспектива е залегнала в една излязла наскоро (инспирирана от Стоян Бочев) книга на Румен Аврамов.⁹

Преценката на постигнатото развитие зависи в крайна сметка от (имплицитно или експлицитно) прилаганите критерии – колкото по-ниски са те, толкова по-положителна и висока е преценката; обратно, при висок критерий преценката е ниска. Ако изхождаме като база за сравнение от положението в началото на свободния живот (или преди Освобождението), нещата ни изглеждат по един начин, при сравнение със средно- и западноевропейски държави – по друг. Един конкретен пример: хвърляйки през 40-те години на XX в. поглед назад, след дългогодишна успешна кариера на строителен инженер, Христо Станишев преценява с гордост прогреса в областта на комуникациите в нашата страна като огромен – след Освобождението почти не е имало шосета и жп линии и поща, нито радио и пр., а

⁸ *Janos, Andrew*. The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1982; *Roberts, Henry*. Romania, Political Problems of an Agrarian State. Archon Books, 1969; *Chiot, Daniel*. Social Change in a Peripheral Society. The Creation of a Balkan Colony. New York, San Francisco, London, 1976; *Sundhaussen, Holm*. Historische Statistik Serbiens, 1834–1914. Mit Europäischen Vergleichsdaten. München, R. Oldenbourg Verlag, 1989; *Calic, Marie*. Sozialgeschichte Serbiens, 1815–1941. München, 1994; *Mouzelis, Nicos*. Politics in the Semi-Periphery. Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkan States and Latin America. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, Macmillan, 1986.

⁹ *Аврамов, Румен*. Стопанският XX век на България. С., Център за либерални стратегии, 2001.

„сега“ е съвсем иначе. Но достатъчно е да сравни българската жп мрежа по гъстота (на 100 кв. км площ), влаковете – по бързина и сигурност, шосетата – по ширина и качество на настилка, пощата – по бързина и надеждност, за да се видят неща, които ни оставят далече зад развитите страни. Самото развитие не е неподвижна крайна цел, а движеща се мишена или хоризонт – и другите общества и държави продължават да се развиват, а някои с по-бърз темп (разширявайки пропастта); новото днес скоро остарява пред поредната новост. Затова, дори развивайки се по отношение на по-ранно свое състояние или на други развиващи се общества, може да се изостава по отношение на по-развити.

Главното в настоящата работа обаче не е да се дават винаги спорните преценки колко развитие е достатъчно развитие. А в това да се разкрие неговият общ характер и да се проследят насоките му. Също да се разкрият и някои болезнени обратни страни, съпровождащата модернизацията амбивалентност, разните имитации и симулации, неравномерности и неконсистентности между отделните области, страничните последици и често неочаквани ефекти, разминавания и горчиви иронии между намерения и станало и пр. А така също да се види съжителството и противоборството между ново и старо, модерно и традиционно, прогресивно и отживяло в конкретни неща (материални неща, практики и менталности), които тези съвсем общи понятия могат да обозначават, и то без да се предрешава в полза на новото и модерното. Още повече, че тъкмо в условия на недоразвитост и в хода на резки промени – в преходни ситуации – новото се явява често в етически крайно съмнителен вид, например начините, по които се трупа капитал след Освобождението. Възможни са и демагогски манипулации с уж модерното и прогресивното в политиката. А също изкривявания и израждания на смисъла на една на пръв поглед прогресивна мярка, например когато улесненията за насърчение на индустрията се превръщат в паразитен начин за трупане на печалби. В този ред на мисли ангажирането на българските исторически реалности с понятията за модернизация и развитие служи същевременно като критика на тези понятия и на свързаните с тях модели и очаквания, които не действат навсякъде по един и същи начин.

Днес проблематиката на развитието стана отново актуална за нас. Опитваме се да утвърждаваме или възстановяваме пазарното стопанство и капитализма на базата на стабилна частна собственост. И днес се натрупваха „първоначални“ капитали по тъмни пътища и главно по линията на разграбваща приватизация и „вътрешна експлоатация“, в несравнимо по-голям мащаб от по-рано поради изходната позиция на одържавена собственост. И сега, както и на времето, на дневен ред стои изборът на приорите-

ти в икономическата политика. Паралел има и в икономическата и технологичната изостаналост от развитите страни – много по-голяма сега, отколкото след Освобождението и до войните, в загубата на пазари (както тогава турския) и мъчителната преориентация, в известно деиндустриализиране, ренатурализация на стопанството и деурбанизация.

Разбира се, има огромни и решаващи разлики. Населението на България днес не е преобладаващо селско. Натрупани са значителен човешки капитал, т.е. относително високо образование, квалификация и професионални умения (които, като не намират приложение у нас, изтичат в чужбина), значителна адаптивност и гъвкавост; същевременно има безпрецедентно застаряване на демографския потенциал (тъкмо противоположно на времето след Освобождението с демографския бум). Огромни остават трудностите за трансформиране на интелектуалния потенциал в социална организация и икономическо развитие. Изобщо оказваме се отново лице в лице с редица проблеми на развитието, особено присъщи на т.нар. развиващи се общества.

Това, разбира се, не означава, че на основата на паралели с миналото можем да гадаем печелившите ходове на бъдещото развитие. Нито България е същата с тази отпреди век, нито (и още по-малко) околният свят и специално оказващата най-голямо влияние върху нас и днес Западна Европа е същата като тогава; нито възможностите и нишите на развитието, зависещи поне толкова от външни фактори (чужд капитал и международни пазари), колкото от вътрешни, са същите. Нито пък е задача на историка да дава прогнози и препоръки. Въпросът е в друго. Сегашната ситуация актуализира интереса към възможностите и алтернативите на развитието в миналото, към мисленето на тези възможности тогава, а също към заблужденията, илюзиите и идеологиите в това отношение.

Социалната история от предлагания вид се стреми да подхожда „разбиращо“ (обяснително) към историческото развитие, да види общата картина и еволюцията, а не да бъде проста хронология на събития със съмнителни каузални връзки. Повишената разбираемост, доколкото е постигната, се дължи на неща като проблемност, концептуалност, теоретични модели и схеми, идеи и общи разсъждения, включително спекулативни, и пр. При това се предпочитат понятия от средна степен на абстракция, например „етатизъм“, „социална държава“, „политическа мобилизация“, „авторитаризъм“, „парламентаризиране“, „кооператизъм“ и пр. Известни са трудностите на едрата концептуализация и уязвимостта ѝ на атаки откъм историческата емпирия. Но ми се струва, че историография, която губи от поглед общото, големите проблеми на развитието и вкуса към концептуализации и теории, която не се стреми към мисловно обхващане на общата картина, е ако не лишена от смисъл, то във всеки случай безинтересна.

Някаква по-обща концептуализация и структуриране се налагат поради самия факт, че са третираны доста области. Във всяка от тях трябва да се очертаят основни структури и проблеми и развитието да се схематизира в етапи. Например еволюцията на партийната система от ранните партии около личности към по-организираны партии и масова политика; съотношението на силите между политическите фактори (монарх, изпълнителна власт, парламент, армия) и обусловените от това политически конфигурации (личен режим, власт на партия, авторитарен режим) и пр. Като интегративни елементи в икономиката пък се явяват: стопанските „конюнктури“ и някои по-дългосрочни тенденции; икономическата роля на държавата (от ненамеса към етатизъм); напредъкът на пазарното стопанство и капитализма; ролята на чуждия капитал и пр. Все пак не всичко е структура. Използвани са и много оживяващи изложенията етнографски детайли и анекдоти (в смисъл на конкретни случаи), по-скоро като илюстрация и за да наблегнат на някаква идея, отколкото като доказателства в строгия смисъл.

Една социална история от предлагания тип не стъпва на празно място. Повечето осмисляния всъщност се съдържат в работи на по-стари автори (икономисти, демографи, лекари, социални реформатори, политически и обществени мислители и пр.), както и на по-късни български и чужди историци. Едва ли има нещо, което да не е казано някъде от някого. Отделните специализирани анализи далече превъзхождат по детайлност направеното тук. Виждах своята задача по-скоро в това, да ги събера и интегрирам в по-обхватна историческа картина (и разказ), като се разгледат и взаимовръзките или поне се приближат области, които обикновено са третираны отделно. Така предлаганият труд е по-скоро начинание на интегриране на резултати и концепции от разни области и автори, български и чужди, в по-общ опит за осмисляне.

Новата българска държава (от Освобождението насам) се превръща в обект на внимание на професионалните историци главно след 9 септември 1944 г. Дотогава тя се е третирила не толкова исторически, колкото от различни специалисти и експерти по отделни области (икономика, статистика, демография, социална политика и пр.), а наред с това – от политици, общественици и интелектуалци. Историческите съчинения, и то най-вече за началото на държавното „строителство“ (като прочутата книга на Симеон Радев), са по-скоро изключение; излизат и някои мемоари. Едва с приключването на „буржоазнокапиталистическата“ епоха, заместена от комунистическия режим след Втората световна война, тя преминава към областта на историята. Пък и тъкмо тогава броят на историците рязко нараства, като значителна част от тях се насочват към изучаване на капитализма. Затова модерната българска история досега е представена историографски най-

вече в марксистическа светлина и често – директно от гледна точка на комунистическата партия. Излезлите напоследък ревизии (главно дебатът за фашизма) и пренаписвания са несравнимо по-малко.

От доскорошната марксистическа перспектива всичко изглежда недостатъчно социално и дори недостатъчно демократично, явно доколкото не позволява на крайнолевите сили да се разгърнат, включително да водят въоръжена борба срещу държавния ред и управляващите. Този начин на разглеждане на нещата от позиция на тесните социалисти (впоследствие комунисти) беше възприет от много историци (дори несъзнателно) като ценностна мярка за преценка на събития и личности. Има значителна ирония във факта, че консервативни историци с висок обществен статус съчувстваха на работническата класа – наистина, не от своята, а от миналата епоха, и проявяваха крайно левичарство, разбира се, пак само по отношение на миналото.

Редом със задължителната лява перспектива (и отчасти в противоречие с нея) стоеше гледната точка на държавно и национално строителство. Събитията, личностите и процесите се преценяват позитивно или негативно в зависимост от приноса им за развитието на българската държава и обединението на нацията. Тази гледна точка дори надделяваше (все повече с времето), особено при третирането на довоенния период. Утвърдена на власт, комунистическата партия можеше да се идентифицира с държавността, а оттук – да разпростре държавната гледна точка и назад към миналото; известна е и еволюцията на режима към национализъм, използван като силен легитимационен ресурс.

За времето между войните обаче националнодържавната перспектива по правило отстъпваше място на екстремнолевичарската. Това е в хармония със задълбочаването на социалния конфликт и преследванията срещу комунистите (и на други подривни сили) през този период. Според формулата на „монополистическия стадий“ на капитализма вече не е важно държавата да се укрепва, а да се руши. При това историографията често подемаше рязко негативните оценки на тогавашни комунистически функционери. Дори преценката на иначе левия земеделски режим беше подвластна на двузначните политически отношения земеделци–комунисти – съперници на времето, съюзници по-късно. Алтернирането на гледните точки на историка зависи освен от периода, и от конкретната тема при характерно разглеждане на външната политика (и войните) през призмата на националната гледна точка, а на вътрешната политика – изцяло през левичарската призма. Интересен случай е македонското движение, което продължи да поставя в неудобно положение комунистическите историци националисти (особено македонстващите) с едновременно комунистическа позиция за „македонска нация“.

Наистина у разните автори има многобройни нюанси и вариации, а се срещат и някои историци „дисиденти“, но общата насока е тази.

Заложената в настоящата социална история (теоретична и отчасти ценностна) перспектива е, така да се каже, социалнореформистка, без да съвпада с позицията на конкретна партия като широките социалисти или радикалдемократите. Наистина социалният реформизъм не е успял да се наложи исторически при острите социално-политически сблъсъци тогава, но нищо не пречи да бъде използван в днешното по-благополучно време за осветляване-преценка на миналото. Може дори да се аргументира, че тъкмо нереалистичността на тази умерена гледна точка на времето я прави особено подходяща за дистанциране от преобладаващите тогава и по-късно крайности. По-малко се върви по посока на чистия либерализъм, възприет напоследък в една работа на Румен Аврамов, наистина по стопанска, а не по по-жалостивата социална история.

Настоящата работа възкресява редица автори и дебати от времето преди комунистическия режим. Това е изцяло съзнателно. Като експерти много от тях стоят на по-високо теоретично равнище от писалите по същите въпроси след 1944 г. историци. А и поне в балканския контекст България е особено известна с добри икономисти, статистици и демографи. Същевременно така се възстановяват различните гледни точки и позиции от самата епоха (например спорът „индустрия или земеделие“), върху които впоследствие е наложена едностранчива интерпретация. Предимството на подобен дискурсивен подход е, че историческата действителност застава пред нас като обговорена и многоаспектна. Тъкмо понеже знаем какво е станало, интересно и важно е да видим как се е мислело по проблемите тогава, да възстановим алтернативите и да отдадем справедливост на неосъществени схващания и виждания за нещата.

Технически това предполага и доста цитирания – не съвсем обичайно за българската историческа книжнина от последните десетилетия. Създадената под знака на държавния социализъм историография има друг начин на писане, специфична стилистика и реторика. Типично, тя говори с привидни неутралност и обективизъм, монологично и на един високомерно поставящ се над историческите актьори метаезик, изобилстващ с актуална терминология и шаблонност. Зад този начин на изложение, разбира се, стоят множество ценностни и теоретични предпоставяния, често неосъзнати. Като че ли стремежът е бил да се забрани на изворите и хората да говорят със своя глас, да им се отнеме думата, всичко да се опосредства, заглади, като му се наложи изцяло външна интерпретативна рамка. Отсъстват ароматът (или зловонието) на епохата, колоритът на времето, не звучат гласове и живи дебати оттогава; това е отчасти технически обусловено,

доколкото се е преписвало на ръка. Разбира се, моето цитиране далече не е наивно, целящо да „възстанови истината“ чрез някакви автентични гласове от миналото. А е подбор на гласове и изказвания, влизащи в определена текстова (значи сплетена) конструкция със своя реторика, която (както всяка такава) има за цел да внушава и убеждава, а именно – във възсъздаваната историческа картина или драма.

Използваните в книгата материали са от различен вид: статистики, изложения, доклади, специализирани изследвания (правни, икономически, медицински, демографски, етнографски, военни и др.), статии в списания, мемоаристика и пр. Използвана е и богатата вторична (историографска) литература. Почти не съм работил с архиви поради обзорния и обобщаващ характер на труда, който за разлика от една специална студия, не изисква ползване на архивни материали (но те са включени, така да се каже, чрез посредничеството на историографията). По самия си характер повечето първични източници за една социална история, като: статистики, доклади, отчети, специализирани изследвания и др., са публикувани. Библиографията накрая отразява само цитираните работи, докато действително прегледаните са много повече. Надявам се множеството цитирани юридически материали (закони и пр.) да не създадат впечатление за „юридизъм“ – в смисъл на преувеличаване на значението на правната регулация в социалния живот и историята, което е още по-погрешно при слабо съобразявали се с формалноправни регулации общества, като балканските и българското в частност.

В настоящата работа е привлечена и чужда (главно западна) историография по българска и балканска история. Обикновено тя не се взема достатъчно под внимание от българските автори (разбира се, има изключения) – било поради недостъпност, било по други съображения. А има това преимущество, че дава един външен, сравнителен и по-обобщаващ поглед. Най-добрите работи са изпълнени с интуиция и проникновения и обръщат внимание върху аспекти на нещата, които на българския автор убягват тъкмо поради естествената потопеност в родната действителност. Конфронтирането с „външна“ гледна точка към българското развитие и с вървящата с нея отстраненост може само да обогати разглеждането на историческото развитие „отвътре“.

Работата по настоящата книга се разтегли повече от десет години, с големи прекъсвания и отвлечения към други теми. Както често става, в процеса се отклоних от първоначалните си намерения, а именно, по посока на по-голяма тематична обхватност за сметка на първоначалния фокус върху проблематиката на модернизацията и на едно по-тясно схващане за социална история. Голяма част от работата протече в Народната библиотека

„Св. св. Кирил и Методий“ при съдействието на любезни и компетентни служители и с някои „привилегии“ на дългогодишен читател, за което съм благодарен. Академичната 1995/96 година прекарах в престижния Институт за академични изследвания в Принстън, където участвах в семинара на Клифърд Гърц по проблеми на модернизацията и имах възможност да прегледам значителна западна литература по интересувашите ме проблеми. През академичната 1997/98 година работих по темата в Берлин като хумболтов стипендиат при известния балканист проф. Холм Зундхаусен от Свободния университет, за което съм дълбоко признателен на фондацията. През 2001 г. получих изследователски грант от Централноевропейския университет в Будапеща. Също там в продължение на години преподавателска дейност бях в плодотворни връзки с колегите, особено с известния русист проф. Алфред Рийбър. Най-сетне изнервящата последна редакция привърших в Холандския институт за академични изследвания във Васенар. Настоящата работа дължи своето осъществяване в огромна степен на подкрепата и насърчението на всички тези лица и институции, за което им засвидетелствам най-искрена признателност. В този ред е и благодарността ми към издателя Бойко Киряков за ентузиазма към книгата и безвъзмездната предпечатна обработка, както и на редакторката Люба Йонева, на Мила Грънчарова за нанасянето на поправките, за внимателната и коректната работа.

Имам честта и удоволствието да благодаря и на лицата, с които бях щастлив да се срещам и съветвам: освен споменатите вече, също на проф. Ричард Кремптън от Оксфорд, който ми обърна внимание колко интересна може да бъде „скупната“ материя по данъците и държавните финанси; проф. Реджиналд Зелник от Калифорнийския университет в Бъркли; проф. Волфганг Хьопкен от Лайпцигския университет. Специално съм задължен на стопанския историк Румен Аврамов, който прочете част от икономическия раздел и ме предпази от някои грешки и внесе ред уточнения. Но най-голямо насърчение и помощ в работата си получих от своя баща историк Дончо Даскалов, който търпеливо прочете няколко варианта на книгата и даде множество съвети, бележки и предложения. Извлякъл съм полза и от многобройните разговори и спорове по отделни въпроси със съпругата ми Красимира Даскалова, също историк, пионер на историята на жените у нас. Но не бих искал да обвързвам авторитета на споменатите лица с качествата на книгата, които остават на моя отговорност.

Накрая трябва да кажа, че предлаганата история на българското общество остава по-скоро проект и скица, набелязване на проблеми и взаимовръзки, отколкото проникване в дълбочина. Това е обусловено от недостатъчните изследвания в много от областите, но най-вече от ограничеността на собствените ми усилия и възможности.